

ÉDOUARD HARLÉ, ENGINYER, ALPINISTA, PALEONTÒLEG I PREHISTORIADOR D'UN COSTAT A L'ALTRE DELS PIRINEUS

Resum

Édouard Harlé (Tolosa de Llenguadoc, 1850 – Bordeus, 1922) fou un enginyer de camins, ponts i ferrocarrils que professionalment desenvolupà la major part de la seva activitat als Pirineus, on es conserven moltes obres seves. També s'aficionà a la paleontologia, cosa que el relacionà amb els pioners de la prehistòria, una ciència que en la seva època feia a França els primers passos. En el camp de la paleontologia del quaternari es va convertir en una autoritat i fou sol·licitat per a estudiar les restes dels animals de molts jaciments prehistòrics. Coneixia bé la llengua castellana i manifestà sempre un gran interès per la prehistòria de la península Ibèrica. Encara que avui dia és conegut sobretot per un desafortunat informe que va fer sobre les pintures d'Altamira, a Catalunya l'hem de considerar l'iniciador de la prehistòria paleolítica al costat del seu bon amic Pere Alsius i Torrent, farmacèutic de Banyoles. Harlé va ésser el primer que va fer una excavació científica a la Bora Gran d'en Carreres, de Serinyà (el Pla de l'Estany). Va manifestar sempre un gran interès per l'excursionisme, interès que després van heretar els seus fills, i durant molts anys va ésser soci i delegat a Bordeus de l'Associació d'Excursions Catalana. Es va posar en contacte per primera vegada amb aquesta entitat per organitzar una excursió per la Noguera Pallaresa.

En la nostra comunicació parlarem d'aquesta excursió i també dels tortuosos camins pirinencs a través dels quals va tenir notícia del fet que Pere Alsius creia haver descobert ossos de ren a la Bora Gran, un tema que per a ell tenia un interès molt particular, i que va fer que s'hi posés en contacte.

Paraules clau: Édouard Harlé, Bora Gran d'en Carreres, Serinyà, Noguera Pallaresa, Altamira, Associació d'Excursions Catalana, ren, magdalena.

Abstract: *Édouard Harlé, engineer, alpinist, paleontologist and prehistorian from one side of the Pyrenees to the other.*

Édouard Harlé (Toulouse, 1850 – Bordeaux, 1922) was an engineer of roads, bridges and trains who mainly developed his professional activity in the Pyrenees, where a lot of his works are preserved. As he was also fond of paleontology, he established a relationship with the pioneers of prehistory, a science which at that time was making the first steps in France. He became an authority in the field of quaternary paleontology and he was requested to study animal remains in many prehistoric

**Narcís Soler
Masferrer**

Joaquim Soler Subils
Institut d'Estudis
Gironins

sites. He knew Spanish well and he always showed a great interest in the prehistory of the Iberian Peninsula. Although today he is well-known, above all, for an unfortunate report about the Altamira paintings, in Catalonia we must consider him the initiator of paleontological prehistory together with his good friend Pere Alsius i Torrent, a pharmacist from Banyoles. Harlé was the first person who performed scientific excavations in Bora Gran d'en Carreras de Serinyà (Pla de l'Estany). He always showed a great interest in hiking, an interest that later on his sons inherited, and for many years he was a member and delegate of the Associació d'Excursions Catalana (Catalan Hiking Association) in Bordeaux. He contacted with this organization for the first time to organise an excursion through the Noguera Pallaresa.

In our paper we are going to speak about this excursion, the winding Pyrenean paths and how he learnt that Pere Alsius believed that he had discovered some reindeer bones in Bora Gran, something that Harlé had a particular interest in, and which made him get in touch with Alsius.

Key words: Édouard Harlé, Bora Gran d'en Carreres, Serinyà, Noguera Pallaresa, Altamira, Associació d'Excursions Catalana, reindeer, Magdalenian.

Édouard Harlé va néixer a Tolosa de Llenguadoc el 13 de maig de 1850, fill de Casimir Harlé, enginyer de ponts i camins a Bordeus i Tolosa. Seguí els passos del pare i de l'avi i el 1869 entrava com a alumne a l'École Polytechnique, d'on, passada la seva mobilització

Édouard Harlé
(1850-1922)

en la guerra de 1870, va sortir com a enginyer de camins i ponts, i més tard de ferrocarrils. Primer va treballar a Tilimsen (Algèria), però de seguida tornà al seu país. Va residir a Vilafranca de Lauragués, a Tarba i a Tolosa. El 1880 es traslladà a Bordeus com a enginyer de la Compagnie des Chemins de Fer du Midi. El 18 de juny de 1882, el mateix any que va ser a Serinyà, es va casar amb Marie-Laure Chalés, que morí l'any següent. Es casà en segones nupcies el 15 de febrer de 1885 amb Jeanne-Amélie Glotin, bordelesa, amb qui va tenir tres fills. El 1890 tornà a Tolosa i el 1898 s'instal·là definitivament prop de la família de la seva esposa, a Bordeus, ciutat on es va jubilar i on morí el 8 de juliol de 1922. La revista *L'Anthropologie*, el *Bulletin de la Société Préhistorique Française* i les *Actes de l'Académie Nationale des Sciences, Belles-Lettres et Arts de Bordeaux* li van dedicar necrologies (Redacció 1922, Bossavy 1922, Lamarque 1923, 1925) les quals, juntament amb la seva pròpia obra, constitueixen les fonts principals per a la seva biografia, que fins avui només ha estat esbossada (Ayarzaguena 2002, Meyer 1989).

Va destacar en la seva professió, en la qual fou enginyer en cap de ponts i camins i enginyer principal de ferrocarrils de la Compagnie des Chemins de Fer du Midi a Bordeus, el 1880, i a Tolosa a partir de 1890. Aquesta circumstància explica els seus canvis de domicili. Se li deuen alguns dels ponts, tan bonics i atrevits, per on circulen els trens dels Pirineus france-

Terrasses de l'observatori del pic del Migidia de Bigorra. L'observatori va ésser dissenyat per Édouard Harlé, que en va dirigir els treballs. Fotografia del mateix Harlé, feta entre 1904 i 1906 (Mendieta 2004, contraportada)

sos. Quan residia a Tarba va reconstruir els que s'havia endut la crescuda de la Garona del 23 de juny de 1875. Ja de ben jove havia projectat, per encàrrec del general De Nansouty, l'observatori que hi ha al cim del pic del Migdia de Bigorra, el qual es va construir de 1878 a 1881 gràcies a subscripcions. Era un desafiament tècnic en el qual va reeixir, ja que l'observatori és a 2.870 m d'alçada i encara està ben conservat (Harlé 1919). Del 1875 al 1877 va ésser secretari científic de la Comissió del Laboratori. A Lorda va dissenyar el pont i el camí que va de l'estació a la Santa Cova, obres que en el seu moment van suscitar una forta polèmica entre els vilatans.

Parlava i escrivia castellà, cosa que facilità els seus contactes amb investigadors de la península Ibèrica. Les recerques que hi va fer van propiciar que fos nomenat membre corresponent de la Real Academia de la Historia de Madrid. Fou elegit membre de l'Académie de Sciences, Belles-Lettres et Arts de Bordeus el 1910, de la qual fou arxiver a partir de 1912. Era membre de la Société Préhistorique Française i d'altres entitats científiques, soci del Club Alpin Français i, com veurem més endavant, soci de l'Associació d'Excursions Catalana i delegat a Bordeus d'aquesta entitat. Per la seva tasca d'enginyer va rebre la Croix de la Légion d'Honneur.

Excursionista i alpinista dels Pirineus, coneixia bé els del seu país i s'interessà també pel cantó meridional, que l'atreia per la major amplitud que hi tenen les serralades prepirinenques. Fou un dels pioners de la fotografia pirinenca, fins fa poc oblidat (Mendieta 2004). Els seus tres fills, Pierre, nascut el 1885, André el 1886 i Jacques el 1891, el van seguir en aquesta faceta, i van ésser coneguts alpinistes que conqueriren els cims més alts dels Pirineus, sobretot el fill gran, Pierre Harlé, el nom del qual hem vist moltes vegades en les revistes excursionistes de l'època, quan els excursionistes arribats a un cim fan una relació de les targetes dipositades pels alpinistes que l'havien assolit amb anterioritat. Pierre Harlé fou un alpinista fora de sèrie. Era capaç de sortir de Gavarnia, pujar el Vinhamala al matí, el Mont Perdut a la tarda i tornar el mateix dia al punt de sortida. Estudià dret a Bordeus i fou autor d'una tesi, *Les Padouens du Bordelais*, i d'altres treballs històrics sobre la regió de Bordeus (Meyer 1989).

Amb el fill petit, Jacques, que estudià com ell a l'École Polytechnique, Édouard Harlé va estudiar les dunes de les landes gascones. Després de la tràgica mort del fill, el pare publicà amb el nom de tots dos aquest treball d'investigació (Harlé & Harlé 1919). Amb André, el segon fill, investigaren la vida i el vol de rèptils i aus prehistòriques, recerques que els portaren a mantenir que en aquelles reculades èpoques geològiques la pressió atmosfèrica era més gran que avui dia, cosa que hauria facilitat l'enlairament d'aquells animals gegantins.

Édouard Harlé es va interessar ben aviat per l'arqueologia i, sobretot, per la paleontologia de mamífers quaternaris, i es va arribar a convertir en un dels més prestigiosos paleontòlegs francesos (Richard 1992:301-302). Es va distingir en l'estudi de les faunes del quaternari del sud-oest francès i de la península Ibèrica. Estava en contacte amb els primers prehistoriadors francesos, amb Émile Cartailhac (1845-1921), professor de prehistòria a Tolosa i bon hispanista com ell, amb Gabriel de Mortillet (1821-1898), qui amb una ferma visió transformista i materialista que es basava en l'evolució unilineal de la tècnica va dominar per bé i per mal la prehistòria europea durant dècades, i amb mossèn Henri Breuil, amb qui va treballar al Carcí, al Perigord i a la península Ibèrica, i amb qui va descobrir pintures i gravats prehistòrics a la cova de Védeilhac, a l'Arieja. Això últim va ésser a principis del segle xx, quan ja s'havia reconegut l'existència d'aquest art. De bell antuvi Édouard Harlé no l'acceptà, i un famós informe seu va fer que molts altres no hi creguessin.

El 1880 Marcelino Sanz de Sautuola havia fet conèixer les pintures que havia descobert a Altamira (Santillana del Mar, Cantàbria) el 1879, que ell creia amb tota naturalitat magdalenianes i, per tant, prehistòriques (Sanz de Sautuola 1880). En el IXè Congrés Internacional d'Antropologia i Arqueologia Prehistòriques que va tenir lloc a Lisboa aquell any mateix, Joan de Vilanova, catedràtic de geologia i defensor de Sanz de Sautuola, va convidar en nom del municipi de Santillana del Mar els prehistoriadors europeus a visitar les pintures.

Marcelino Sanz de Sautuola (1831-1888) va rebre Édouard Harlé a Santillana del Mar (Cantàbria), i li facilità l'examen de la cova d'Altamira.

Émile de Cartailhac dubtava de la seva autenticitat, i sobre ell influïa Gabriel de Mortillet, que no les podia acceptar de cap manera, perquè admetre Altamira representava reconèixer que els homes prehistòrics tenien una complexitat simbòlica molt gran i que eren capaços de tenir religió. Mortillet mai no va admetre en el marc del seu sistema evolutiu que els homes prehistòrics enterressin els morts ni que tinguessin religió. Altamira, per ell, no podia ésser altra cosa que un parany que els jesuïtes espanyols havien parat per enganyar els prehistoriadors francesos. Per tot això, Gabriel de Mortillet i Émile de Cartailhac van encarregar de visitar Altamira a una persona de confiança, Édouard Harlé, a qui el seu lloc d'enginyer de la Compagnie des Chemins de Fer du Midi permetia viatjar gratuïtament. A finals de març de 1881 arribà a Torrelavega, on fou rebut per Marcelino Sanz de Sautuola, que li va mostrar les pintures que havia d'estudiar i l'acolli a casa seva. Hi tornà a l'abril, i malgrat que semblava que faria un informe favorable, finalment va ésser al contrari. Respectant sempre l'honorabilitat de Sanz de Sautuola, que segons Harlé hauria estat també enganyat, va deduir que les pintures eren molt recents, fetes entre 1875, l'any que Sautuola va descobrir la cova, i 1879, quan ja hi excavava i va adonar-se de les pintures de l'interior. El 1881 Harlé publicà el seu famós informe «La grotte d'Altamira, près de Santander» en la revista que dirigia Gabriel de Mortillet, *Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme* (Harlé 1881a), la primera i en aquella època única revista de prehistòria. Hi presentava els arguments que li feien suposar que les pintures no podien ésser gaire antigues, afirmant coses com que la pintura era encara fresca, que la il·luminació amb teies i làmpades de greix hauria d'haver deixat uns senyals que no es veien enlloc o que la gran cèrvola del sostre d'Altamira era tan perfecta que no podia haver sortit de la mà d'un home prehistòric. Aquest informe va ésser acceptat per quasi tothom i va ajudar decisivament a retardar més de vint anys l'acceptació de l'existència de l'art paleolític. Émile de Cartailhac va reconèixer públicament el seu error a la revista *L'Anthropologie* (1902). Ja abans, Harlé, Cartailhac i altres prehistoriadors es van adonar que anaven equivocats quan el 1895 van ésser convidats per E. Rivièrre a examinar les pintures de la Mouthe (Las Eisiàs de Taiac, Perigord), una cova amb pintura parietal que acabava de descobrir i que havia estat tancada des d'època paleolítica.

Harlé va ésser el primer a interessar-se per la Bora Gran d'en Carreres, de Serinyà, atret pel fet que Pere Alsius afirmava que hi havia trobat restes de ren d'una època en la qual, es creia aleshores, aquest animal no havia passat al sud dels Pirineus, i també va ésser el primer a fer-hi un sondeig, que és alhora la primera excavació paleolítica a Catalunya (Harlé 1882a, 1886). Entre els dos estudiosos es va establir una llarga cooperació, i Harlé, en les seves publicacions sobre la fauna quaternària de la península Ibèrica es va anar fent ressò dels descobriments que més endavant va fer Alsius i del problema de l'existència de ren al sud dels Pirineus orientals (Harlé 1908, 1912). Alsius li enviava restes òssies perquè

Pere Alsius i Torrent
(1839-1915).

en determinés la natura, i posseïa en la seva biblioteca nombroses separates de treballs d'Harlé, atentament dedicades. Sabem concretament que el 1909 Harlé visità Alsius i Josep Bosoms, continuador de les excavacions a la Bora Gran, va examinar les seves col·leccions i va recollir materials per estudiar (Cazurro 1908).

Harlé va col·laborar també amb el marquès de Cerralbo (1835-1922) en les excavacions paleolítiques de Torralba, i va visitar el jaciment (Santonja & Pérez-González 2005:12-13). El diumenge 1 de juny de 1913 era al palau del marquès amb Henri Breuil, on van sopar amb la filla del marquès i amb Joaquim Miret i Sans, que havia visitat el marquès i les seves col·leccions i en deixà constància en els seus diaris (Miret 2001).

Va participar en l'estudi de la cova d'Aitzbitarte (Guipúscoa) cridat, juntament amb altres arqueòlegs francesos, pel conservador del museu de Donostia, Pedro Manuel de Soraluze. Hi distingia tres nivells estratigràfics que es diferenciaven per la fauna que contenien (Harlé 1908b, 1908c).

Va recollir una immensa col·lecció paleontològica procedent dels jaciments que estudià, col·lecció que cedí a la ciutat de Bordeus, i que avui es conserva al Museu d'Aquitània d'aquesta ciutat (Redacció 1935). El seus llibres els va lliurar a la Facultat de Ciències i a la Biblioteca de Bordeus.

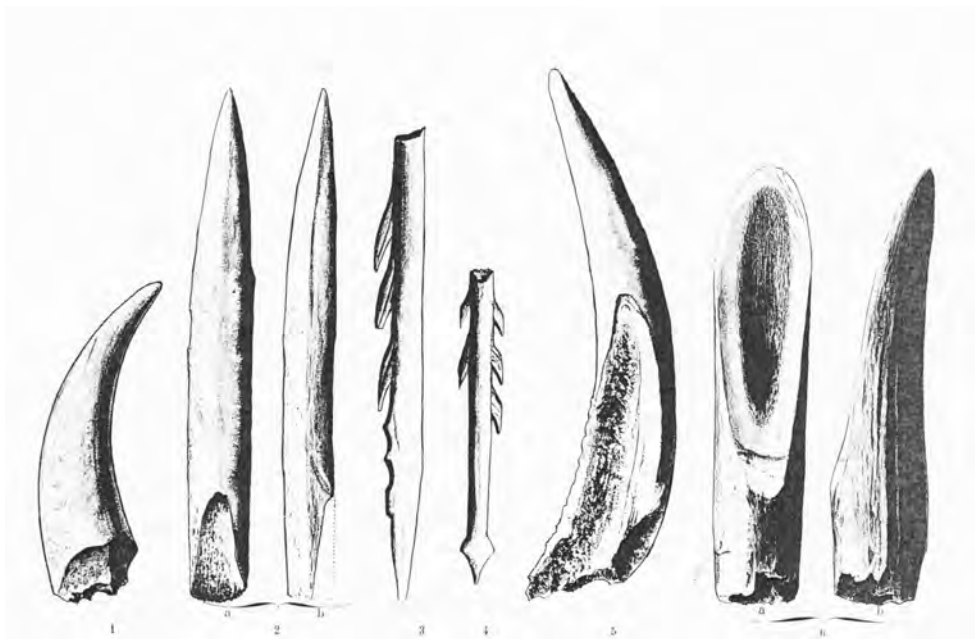
Édouard Harlé s'interessà també per l'origen i la genealogia de la seva família, tema sobre el qual va escriure els tres volums del *Livre de famille* (Harlé 1914-1918), farcits de notícies i anècdotes. Ell mateix era nebot-nét del Gran Mariscal de l'Imperi Michel Ney, afusellat pels monàrquics després de Waterloo, i entre els seus avantpassats figurava també Mme. Campan, que fou dama d'honor de la reina Maria Antonieta. La seva segona esposa, a la família de la qual dedicà el tercer dels llibres, era descendent dels destil·ladors J.-B. Roger i Marie Brizard. Aquesta última va cuidar a l'hospital un negre americà que li va ensenyar a obtenir un licor anisat que ja es venia el 1769 i que encara avui és conegut i consumit.

Desgraciadament, la Gran Guerra es va emportar dos dels fills d'Harlé en plena joventut. El lloctinent Pierre Harlé fou ferit a la batalla de Champenoux el 8 de setembre de 1914, i sis mesos més tard, el 8 d'abril de 1915, morí als combats de Woëvre, a Lorena, quan una bala li travessà el front a la trinxera que acabava de conquerir. El lloctinent Jacques Harlé morí el 23 de maig de 1917 en la tercera ofensiva de Champagne a causa de les ferides rebudes en combat. El pare va publicar les *Notes de guerre* de Pierre Harlé en el segon volum del *Livre de famille*, on explica el comportament heroic dels seus fills (Harlé 1916, 1918).

La Bora Gran d'en Carreres, on Édouard Harlé va portar a cap la primera excavació paleolítica de Catalunya.

Eines d'os i banya trobades per Pere Alsius a la Bora Gran immediatament després dels treballs d'Harlé. Els arpons de banya de cérvol asseguraven el diagnòstic d'Harlé que la Bora Gran era un jaciment magdalenianà.

La Bora Gran d'en Carreres (Serinyà, Pla de l'Estany)

El 1866 Pere Catà, un frare caputxí exclaustat que residia a Casa Missió de Banyoles, anava de camí des de Serinyà cap a Besalú a predicar, fent dreuera per la font del Sagrat Cor. Poc abans d'arribar-hi passà per davant d'un gran abric anomenat la Bora Gran d'en Carreres, i es va adonar que en aquella cavitat hi havia una bretxa on es veien ossos. En aquella època aquestes bretxes es consideraven formades durant el diluvi universal. Comunicà aquesta observació als seus amics de Banyoles, que van visitar la bora el 1866 o 1868. En aquella ocasió, o potser en alguna de posterior, Pere Alsius i Torrent, farmacèutic de Banyoles, hi va recollir alguns ossos, entre ells un fragment que li semblà de banya de ren. Amb la intenció d'interessar els arqueòlegs per un lloc que podia haver estat ocupat pels homes antediluvians, Alsius esmentà la Bora Gran i la presència de ren el 1871, a la revista *La Renaixensa*, i més tard, el 1878, a la *Revista de Gerona* (Alsius 1871, 1878). Però a Catalunya Alsius era, sense que ell ho sabés, un pioner, i ningú més no hi havia que pogués interessar-se per la seva crida (Soler 1988b).

En canvi, quan Édouard Harlé es va assabentar, més endavant ja veurem com, que Alsius pretenia haver trobat ren a la Bora Gran, s'hi va interessar de seguida. Li va escriure el

1882, i el mateix any va anar a Serinyà on, amb l'ajuda d'Alsius, va fer a la Bora Gran la primera excavació paleolítica de Catalunya, que més endavant descriurem, i va publicar-ne els resultats.

Poc després Alsius prosseguí les excavacions i féu troballes que despertaren un gran interès. Entre elles restes de ren, cosa que no havia trobat Harlé, i que fou reconeguda i confirmada per aquest (Harlé 1909). Formà una important col·lecció que mostrava a casa seva a les persones interessades, i que avui es conserva, cedida per la seva família, al Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles.

Ja en el segle xx hi excavaren també Josep Bosoms, Josep M. Corominas i Lluís Pericot. Tots aquests treballs van fer veure que la Bora Gran era un gran jaciment paleolític, segurament el més ric de Catalunya, que ha proporcionat desenes de milers de peces d'indústria lítica i centenars d'indústria òssia, a més d'incomptables restes de fauna, totes d'època magdaleniana, que demostren que la cavitat va ésser intensament ocupada pels homes prehistòrics ara fa 12.000 anys. Llàstima que les excavacions de Josep Bosoms, les més importants i que van buidar la totalitat de la cova, no es van fer amb el rigor de les d'Harlé i Alsius. Quan hi van excavar Josep M. Corominas i Lluís Pericot a la dècada dels anys trenta i quaranta del segle passat respectivament, ja no hi van trobar estratigrafia intacta i es van haver de limitar, garbellant les terres, a recollir el que havia passat per ull a Bosoms, Alsius i Harlé.

L'Associació d'Excursions Catalana

No ens ha estat fàcil entendre com Édouard Harlé s'assabentà que Pere Alsius afirmava haver trobat ren a la Bora Gran. Mai no ho va entendre tampoc el professor de l'Institut de Girona Manuel Cazorro, que va escriure les primeres síntesis sobre el paleolític de Catalunya i de Serinyà (1908, 1919). I això que Harlé ho deixa ben clar:

En 1882, j'ai lu, par hasard, dans le *Bulletin mensuel de la Association d'Excursions Catalana*, de Barcelone, que don Pedro Alsius, pharmacien à Banyolas, province de Gérone, avait découvert un os de Renne. J'ai été à Banyolas. L'os en question provenait d'une petite grotte, située aux environs de Banyolas, à quelques centaines de mètres du village de Serinyà: la Bora gran d'En Carreras, la grande grotte de Monsieur Carreras —en catalan, En est la contraction de Mossen, Monsieur. (Harlé 1908:573)

Durant molt de temps vam creure que li havia fallat la memòria per tres raons. La primera, que el 1882 ell ja havia publicat l'article sobre la seva excavació en els *Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme*. La segona, que precisament el 1882 Alsius té

un article en l'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana* on comenta l'arribada d'Harlé i la publicació de l'article a París. La tercera, que malgrat que coneixem bé la bibliografia de Pere Alsius (Soler 1988a), no sabem que hagués publicat mai res al *Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalana*. Calia, doncs, examinar amb cura aquesta revista. Segons el catàleg de revistes la Biblioteca de Catalunya, aquesta conserva una col·lecció del *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana* —sense l'adjectiu «mensual»— i, de 1885 a 1887, una sèrie del *Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalana*. Aquesta diferència en el títol s'explica per la forma com eren enquadernats finalment els butlletins.

L'Associació d'Excursions Catalana fou una entitat que promovia l'excursionisme científic i que s'esforçava a mantenir contacte amb els clubs alpins estrangers. Es va escindir el 1878 de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, i s'hi va tornar a unir el 1890 per fundar el Centre Excursionista de Catalunya. Va publicar un butlletí mensual de poques pàgines, el número de les quals amb el temps va anar en augment, i un anuari cada any. Els números mensuals portaven numeració de pàgines correlativa, perquè estaven pensats per anar enquadernats amb unes magnífiques tapes de decoració noucentista que venia la mateixa associació, en forma de volums anuals, dels quals en van sortir dotze, quatre d'ells dobles: I (1878-1879), II (1880), III (1881), IV (1882), V-VI (1883-1884), VII-VIII (1885-1886), IX-X (1887-1888), XI-XII (1889-1890). Es venien amb un índex de tots els números que contenia cadascun, on figurava el nom de *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*. D'aquí l'alternança d'aquest nom amb el de *Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalana*, i l'explicació per què la Biblioteca de Catalunya anomena els butlletins mensuals un cop enquadernats *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*. Per tant, el contingut dels números es pot citar de dues formes diferents, segons fem referència al número mensual o al volum anual. Això, i l'existència de l'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, del qual se'n van publicar dos números, 1881 i 1882, que van sortir més tard de l'any que hi figura, ens ha confós més d'una vegada.

Quan el problema de com Harlé havia tingut notícia de Pere Alsius ens va començar a interessar, els números del *Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalana* que ens interessaven de la Biblioteca de Catalunya en aquell moment no es trobaven, i a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona s'estaven restaurant. Faltaven a les biblioteques de Girona. Vam consultar massa de pressa a la biblioteca de la Reial Acadèmia de Ciències de Barcelona els de 1881 i 1882, i no hi vam saber veure cap treball de Pere Alsius ni cap esment a la Bora Gran. Res no trobarem tampoc en el primer volum de 1881 de l'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*.

No som pas els únics que hem tingut dificultats en aquesta qüestió. Manuel Cazorro, per explicar-se el fet, arribà a imaginar-se un treball de Pere Alsius amb el títol «La cova de

Serinyà» com a publicat en el *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana* de 1882 (Cazurro 1907:466; 1908:43). Aquesta cita, que després ha sobreviscut llargament entre la bibliografia de prehistòria catalana, és d'un treball que mai no ha existit i que mai ningú no ha llegit, per més que hagi estat repetidament citat.

Els escrits de Cazurro que hem esmentat es troben a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* de MCMVII i MCMVIII, números apareguts força més tard de l'any que consta en la portada, de tal manera que ja en tots dos treballs cita també l'obra «Les ossements de Renne en Espagne» apareguda a *L'Anthropologie* el 1908, on Harlé fa les observacions que hem esmentat abans. Així doncs, Cazurro es va inventar l'obra de Pere Alsius «La cova de Serinyà», o va donar per suposat que existia, perquè alguna cosa havia d'haver llegit Harlé al *Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalana*.

També cita en aquests mateixos treballs una nota bibliogràfica de Pere Alsius on aquest comenta l'article d'Harlé sobre la Bora Gran com si el nostre autor l'hagués publicat al *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana* de 1882 (Cazurro 1907:466), o en el *Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalana* (Cazurro 1908:43). De fet, aquesta nota no es troba en cap d'aquestes revistes, que acabem de veure que són en realitat la mateixa. Manuel Cazurro es referia en realitat a l'article «Serinyá y Caldes de Malavella», redactat per Pere Alsius en el volum segon de l'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, que porta data de 1882 (Alsius 1882). Així doncs, un article d'Édouard Harlé als *Matériaux...* de 1882 ja apareix comentat en un altre d'Alsius del mateix any.

Tot plegat semblava una mica estrany. Édouard Harlé llegia el 1882 que Alsius havia trobat ren; el mateix any es presentava a Banyoles, excavava a la Bora Gran, publicava el resultat de les excavacions a París i encara el mateix any es feien ressò del seu article el *Butlletí mensual*, quan li agraiïa la tramesa de la publicació, i l'*Anuari de l'Associació d'Excursions*, on Pere Alsius la comentava.

De fet, Harlé únicament diu el 1908 que va llegir la notícia de la presència de ren en el *Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalana*, no que l'hagués escrit Pere Alsius. Tampoc no diu que el *Butlletí* fos del 1882, sinó que ho va llegir el 1882. Estàvem en aquest atzucac fins que l'Institut d'Història Vicenç Vives de la Universitat de Girona (actualment Institut de Recerca Històrica) va adquirir la col·lecció completa del *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*. L'hem tinguda més a mà, ens hi hem pogut entretenir i finalment n'hem tret l'entrellat. Abans, però, i per mantenir l'ordre cronològic i la seqüència lògica dels fets, descriurem l'excursió d'Harlé als Pirineus meridionals.

Édouard Harlé, excursionista a la Noguera Pallaresa

Ramon d'Arabia i Solanas, primer president de l'Associació d'Excursions Catalana, s'esforçava perquè l'Associació estigués en contacte estret amb els clubs alpins estrangers, i ell mateix es prodigava en conferències que divulgaven la tasca de les altres associacions. No ens hauria d'estranyar, doncs, que en la Secció de Noticias del *Butlletí mensual* núm. 32-33 (1881:141) s'informi de la vinguda d'alpinistes estrangers, però sí que ens crida l'atenció que un d'ells fos Édouard Harlé:

Visitas.—Havém tingut durant aquests dos mesos la dels alpinistas francesos Messrs. A Cros-Mayrevieille, de Narbona, consoci també nostre; Léon Bourgeois, de Lyon, y Edouard Harlé, de Burdeos, tots los quals han acudit á demanar datos ja sobre Barcelona, ja sobre los diversos itineraris y excursions que pensávan fer, á nostra Associació, la qual ha tingut gran plaher en poder satisfacer llurs desitjos y rébrer llurs remerciments.

A partir d'aquesta ocasió Harlé figurarà com a soci de l'entitat catalana i com a delegat seu a Bordeus, nominació que va mantenir molts anys. Per això des d'aleshores rebia el butlletí mensual a casa seva. L'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, volum 1, de 1881, aparegut el 1882, esmenta ja entre els seus socis delegats «Alsius y Torrent, Pere, farmacéutich y propietari» (p. 579) i «Harlé, Eduart, enyinyer [sic]» (p. 582).

Com a soci agraït per les informacions rebudes, en el número 38 de 1881, a la Secció de publicacions, sota forma d'una carta al president Ramon Arabia i Solanas, Harlé publicà un relat de la seva «Excursió particular al Noguera Pallaresa» que va durar cinc dies a partir del 30 de maig de 1881. Nosaltres sabem que el mes abans era a Cantàbria per examinar les pintures d'Altamira, i devia fer ben poc que havia acabat d'escriure el famós informe.

Va sortir de Sent Gironès amb un company, un savi malacòleg del qual només dona les lletres inicials, M. F., potser el Fisher que li classificà els mol·luscs de la Bora Gran. Va entrar al costat espanyol pel pas de Salau i al cap de poc tros els duaners van examinar les seves motxilles. Va fent una descripció de l'itinerari i d'allò que li crida més l'atenció. Explica algunes situacions amb molta gràcia, com la nit a Esterrion, malgrat que aquell any, excepcionalment, a l'hostal no tenien puces, no va aclucar ull: «¡Ay! La posada de l'Sol está aprop de la iglesia, qual rellojje toca cada quart ab un só capás de ferse sentir desde l'altre eztremitat de la planura. Al despuntar lo dia començava ja á endormiscarme, quan todas las campanas se posan á tocar l'angelus y 'ls gossos de la posada las hi fan coro ab llurs lladruchs.» (Harlé 1881b:260). Fa un gran elogi dels passos de Collegats i de Tarradets, i li notem, quan ens indica que ha vist entre Rialp i Sort les primeres oliveres, el mateix sentit d'observació de la

vegetació que li coneixem de la seva estada a Serinyà, on es fixava en els tarongers arrambats a les parets encarades a migdia. Ja camí de Balaguer descriu com a l'hostal L'Andalús tenien sobre la taula una gran roda amb paletes que feia d'espantamosques i que un dels comensals, sense parar de menjar, feia anar amb els peus. El sorprèn la quantitat de peatges que es va trobar i el mal estat dels camins. Coneixem dues versions lleugerament diferents d'aquesta excursió, una en català i l'altra en francès (Harlé 1881a, 1882).

La crònica del volum I de l'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana* de 1881, aparegut el 1882, es fa ressò, entre les excursions particulars de juny, de la que va fer M. Édouard Harlé a la Noguera Pallaresa.

Édouard Harlé té notícia de l'existència de restes de ren a la Bora Gran

La Secció de Noticias del *Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalana* núm. 34 (any IV, juliol de 1881:165) ens dóna notícia de dues excursions privades que es relacionen amb el tema que ens tenia intrigats:

Sortidas.—Han sortit de Barcelona, entre altres de nostres consocis, los Srs. Bofill y Arabia, preparantse á fer importants excursions. Lo primer pensa recórrer tota la comarca banyada per lo Noguera Ribagorzana, anant á fixarse després á Castanesa y á explorar lo macis pirenaich de la Maladetta; lo segon seguirá lo següent itinerari: Gerona, Banyolas, Mare de Deu del Mont, Besalú, Castellfollit, Olot, Puig Sacalm y Ripoll.

Arabia publicarà la seva excursió en l'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana* de 1882. Ja hi parla de la Bora Gran i dels treballs que s'hi havien portat a cap (Arabia 1882). Es confirma una vegada més que aquest anuari va sortir molt més tard de la data que hi figura.

Pel que fa a la primera, sabem que Arthur Bofill, director del butlletí, tornà molt satisfet de la seva excursió als Pirineus, però també malalt, per la qual cosa el número d'agost del butlletí es va retardar (*Butlletí mensual*, núm. 35, 1881:169, 190).

Però no tan sols la malaltia del seu director va comportar aquest retard. S'hi va sumar una altra contrarietat, les obres i reparacions fetes a la impremta dels senyors Ramírez, on s'imprimia. Així és que, malgrat que confiaven poder treure el número 36-37, de setembre i octubre de 1881 (any IV, 1881:238), al novembre, perquè els originals ja estaven llestos a principis de mes, encara es va retardar fins no sabem quan.

Édouard Harlé va tenir notícia de la troballa d'ossos de ren a la Bora Gran gràcies al fet que era soci de l'Associació d'Excursions Catalana, i en rebia el butlletí. En el de 1881 hi va saber trobar una referència feta de passada.

És en aquest número on finalment hem trobat què va llegir Édouard Harlé que el va decidir a escriure a Pere Alsius. El número 36-37 de setembre i octubre de 1881, que a Barcelona no havia sortit encara el novembre de 1881, li podia haver arribat perfectament a principis de 1882, l'any que segons ell hi va llegir la notícia del ren al sud dels Pirineus. La notícia no podia estar-hi més ben amagada, perquè apareix en el relat d'una excursió que a primer cop d'ull res no té a veure amb el tema que ens interessa. En efecte, en aquest número Arthur Osona dóna notícia d'una «Excursió particular al Puigsecalm y cinglera dels Ayats, dias 23 á 28 de octubre de 1881», que excepcionalment comptà amb la participació de senyores, que comença així:

Ab l'amich y company D. Joseph Canal, sortírem de Barcelona lo dia 23 de Octubre, per lo tren de las 5,55 matí, meridiá de Madrid, á las 9,30 arrivabam á Girona, visitant á corre-cuita sa preciosa Catedral, la iglesia de Sant Feliu y la de Sant Pere de Galligans, á las 12 y 1/2 sortírem ab los cotxes d'en Paret, pera Banyolas, ahont arrivárem á las 2 y 1/4, visitant tot seguit al soci delegat D. Pere Alsius, distingit historiador y naturalista tant sabi com modest, qui possehix una regular col·lecció de fòssils, entre ells un de reno [el subratllat és nostre], cosa molt rara en la nostra temperada regió; després de donarli la més expressivas gracias per sa franca y coral recepció, passárem á visitar al altra soci delegat de Banyolas, lo virtuos sacerdot y entussiasta catalanista, lo Reverent D. Joaquim Garriga [...] (Osona 1881:225-234)

Ara estem segurs que aquesta referència, feta de passada, en un lloc ben impensat que tant ens ha costat d'identificar, és la que va llegir Édouard Harlé i que va provocar que es posés en contacte amb Pere Alsius, excavés a la Bora Gran i iniciés l'arqueologia paleolítica a Catalunya.

Édouard Harlé a la Bora Gran de Serinyà

Arribat a Serinyà, Édouard Harlé va emprendre una petita excavació a la Bora Gran amb l'ajuda de dos obrers. La gent del poble, estranyada davant d'aquesta activitat insòlita, li preguntava si recollia tots aquells ossos per a fer un remei contra el mal de queixal (Harlé 1908:573).

Ja hem dit que el mateix any 1882 publicà el resultat a la revista *Matériaux por l'histoire primitive et naturelle de l'Homme*, que també es publicaren, traduïts al castellà, a la *Revista de Gerona* (Harlé 1882a, 1886). En l'article agraeix a Pere Alsius i als senyors Genover i Carreres les facilitats que li havien donat per realitzar l'exploració i comença parlant del ren, un animal que al final del quaternari arribava fins als Pirineus, on els seus ossos formaven part de les restes culinàries de molts jaciments. Però no havia passat a l'altre costat de la cadena muntanyosa, malgrat que al sud dels Pirineus occidentals ja havia estat identificada la civilització magdaleniana o edat del ren, la base de l'alimentació de la qual eren el cérvol i altres animals. Les excavacions que acabava de realitzar demostraven que passava el mateix al costat mediterrani. Seguidament presenta la planta i secció de la cavitat. En la secció, més amunt de la cova, hi situa el pla de Serinyà amb «chênes verts, oliviers et, contre les murs, quelques orangers». Dins de la bora hi va fer tres sondejos. Observà que la bretxa estava més alta que la superfície superior del sediment, cosa que indicava que havia existit una denudació que no es podia explicar. Va fer classificar a Albert Gaudry les restes de mamífers que va obtenir, perquè ell encara no s'havia convertit en el bon paleontòleg que arribaria a ésser. Havia trobat restes òssies d'eriçó, conill, guilla, un animal carnisser, cavall, brau salvatge, cabra, un remugador de la mida d'un isard, cérvol, l'animal amb les restes més abundants, i senglar. A. Milne Edward li va classificar les aus: oca, picot i falcó. Fisher, els mol·luscs: *Haliotis tuberculata* i *Pecten jacobaeus*. Un os pla tenia gravades fines estries paral·leles. Va trobar més de 250 pedres silícies de petites dimensions, de sílex de diversos tipus, quarsita i lidita. Buscà en els conglomerats on s'obre la cavitat i només hi va trobar quarsita. La presència d'aquesta indústria, d'haver anat associada al ren, hauria permès de conèixer immediatament la seva data. Com que faltava aquest animal, li calia estar més atent. La falta de metall, de pedra polida i de ceràmica col·locava el jaciment en un període anterior a l'actual. La presència d'un os estriat, d'un raspador doble, de petites làmines de dors i d'una dotzena de burins li indicava l'existència d'una estació magdale-

niana. Va mostrar la indústria lítica a Gabriel de Mortillet, el qual la va considerar com incontestablement magdaleniana, semblant a la que havia trobat Édouard Lartet a la cova de La Magdalena de Tursac (Perigord). No va trobar indústria òssia. Tots els ossos llargs de cérvol estaven trencats, perquè eren les restes dels àpats dels homes que havien tallat aquella indústria. Com que no trobà restes de ren acabava dient que si bé el ren no arribà mai a travessar els Pirineus occidentals en època magdaleniana, ja que faltava en els jaciments examinats fins aquell moment, encara no es podia assegurar el mateix en els orientals, on es coneixia únicament un sol jaciment, i on, per tant, l'absència de ren només era probable.

Així doncs, tot va anar tan de pressa com semblava, però ara en podem entendre la seqüència lògica. Harlé, membre de l'Associació d'Excursions Catalana, s'assabenta de la presència de ren a la comarca de Banyoles en llegir a principis de 1882, el *Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalana* de setembre i octubre de 1881, que sortia amb retard per la malaltia del seu director i les obres a la impremta. Poc després es posa en contacte per carta amb Pere Alsius, excava a la Bora Gran, publica el resultat als *Matériaux* el 1882, i fa present d'una separata de l'article a l'Associació d'Excursions Catalana, que se'n fa ressò al desembre del mateix any, en un número que no sembla pas haver sortit amb retard important. La separata, amb altres treballs que va oferir a l'Associació, encara es conserva a la biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya. També el 1882 Pere Alsius en parlà al volum segon, de 1882, de l'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, aparegut el 1883. La separata que va rebre personalment també es conserva, dedicada, entre els llibres d'Alsius al Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.

Harlé va tornar a ocupar-se de la Bora Gran altres vegades, com quan tractà novament de les restes de ren a Espanya (Harlé 1909). Aleshores Alsius ja li havia fet arribar un fragment de banya de ren convincent, fragment que Harlé retornà, perquè avui es conserva al Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles. Les restes paleontològiques de la Bora Gran figuren també en les llistes dels mamífers i aus del quaternari de la península Ibèrica que va publicar, on també dona notícia de la mandíbula humana trobada per Alsius a la tova de Banyoles el 1887, encara avui dia la resta més completa de l'home de Neandertal trobada a Catalunya.

Bibliografia

- ALSIUS, Pere (1871). «L'estany de Banyolas», *La Renaxensa* [Barcelona], núm. 7, 8 i 9, p. 93-94, 102-104 i 115-117.
- (1878 1879). «Estudios geológicos sobre la región central de Gerona», *Revista de Gerona*, vol. II, 1878, p. 156-171, 248-264 i 348-363; III, 1879, p. 103-113 i 143-152.
- (1882). «Serinyà y Caldes de Malavella», *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana* [Barcelona], II, p. 531-540.
- ARABIA I SOLANAS, Ramon (1982). «De Ripoll á Girona», *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana* [Barcelona], II, p. 267-432.
- AYARZAGÜENA SANZ, Mariano (2004). «Édouard Harlé», *Pioneros de la arqueología en España. Del siglo XVI a 1912. Zona Arqueológica* [Alcalá de Henares], núm. 3, p. 231-233.
- BOSSAVY, J. (1922). «Émile Rivière 1835-1922. Thomas Johnson Westropp †1922. Le Marquis de Cerralbo 1845-1922. Édouard Harlé 1950-1922», *Bulletin de la Société Préhistorique Française* [París], núm. 19, p. 257-267.
- CARTAILHAC, Émile (1902). «Les cavernes ornées de dessins. La grotte d'Altamira, Espagne. "Mea culpa" d'un sceptique», *L'Anthropologie* [París], núm. 12, p. 348-354.
- [CAZURRO RUIZ, Manuel] (1907). «Secció Arqueològica. Prehistòria» [Nota sobre les activitats a Serinyà], *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans MCMVII* [Barcelona], núm. 1, p. 465.
- (1908). «Las cuevas de Serinyà y otras estaciones prehistóricas del N.E. de Catalunya», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans MCMVIII* [Barcelona], p. 44-88.
- (1919). «El Cuaternario y las estaciones de la época paleolítica en Cataluña», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona* [Barcelona], XV, 3, p. 103-166.
- HARLÉ, Édouard (1881a). «La grotte d'Altamira, près de Santander (Espagne)», *Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme* [París], núm. XII, 2e. série, p. 275-283.
- (1881b). «Excursió particular al Noguera Pallaresa», *Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalana* [Barcelona], vol. II, núm. 38, p. 259-263.
- (1882a). «La grotte de Serinyà, près de Gérone (Espagne)», *Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme* [Tolosa: Ch. Reinwald], núm. XIII, 2e. série, p. 293-299.

——— (1882b). «La Vallée de la Noguera Pallaresa (Pyrénées espagnoles)», *Annuaire du Club Alpin Français* [Paris: Typographie Georges Chamerot], núm. 8, 1881, 8 p.

——— (1886). «La gruta de Serinyá», *Revista de Gerona*, núm 10, p. 88-92.

——— (1908a). «Ossements de renne en Espagne», *L'Anthropologie* [Paris], núm. 19, p. 573-577.

——— (1908b). «Les grottes d'Aitzbitarte ou Landarbaso, à Renteria, près de Saint-Sébastien», *Boletín de la Real Academia de la Historia* [Madrid], núm. LII, c^o III, p. 339 i s.

——— (1908c). «Faune quaternaire de Saint-Sébastien (Espagne)», *Bulletin de la Société Géologique de France* [Paris], 4a. série, núm. VIII, p. 82-83.

——— (1909). «Essai d'une liste des Mammifères et Oiseaux Quaternaires connus jusqu'ici dans la Péninsule Ibérique», *Bulletin de la Société Géologique de France* [Paris], 4e. série, núm. IX, p. 355-370.

——— (1912). «Ensayo de una lista de mamíferos y aves del Cuaternario, conocidos hasta ahora en la Península Ibérica», *Boletín del Instituto Geológico de España* [Madrid], núm. XXXII, p. 135-163.

——— (1914-1918). *Livre de famille, recueil de documents sur ma famille...* Bordeus: Imp. de Wetterwald frères.

——— (1919). «Les premiers travaux de construction de l'Observatoire du sommet du Pic du Midi», *Bulletin de l'Observatoire du Pic du Midi. Partie historique* [Bordeus: Imprimeries Gounouilhou], 51 p.

HARLÉ, Édouard; i Jacques HARLÉ (1920). *Mémoire sur les dunes de Gascogne, avec observations sur la formation des dunes*. Paris.

LAMARQUE, H. (1923). «Réception de M. le docteur Lamarque. Séance du 3 Mai 1923. Éloge de M. Harlé», *Actes de l'Académie Nationale de Sciences, Belles-Lettres et Arts de Bordeaux* [Bordeus], 4a série, vol. v, 1922-1923, p. 185-190.

——— (1927). «Réception de M. le docteur Lamarque. Séance du 17 Décembre 1925. Éloge de M. Harlé», *Actes de l'Académie Nationale de Sciences, Belles-Lettres et Arts de Bordeaux* [Bordeus], 4e sér- VI, 1925, 1926, 1927, p. 268-277.

MENDIETA, Santiago (2004). *La photographie à l'assaut des Pyrénées*. Grenoble: Glénat. 159 p.

- MEYER, C. (1989). «Édouard Harlé. Pierre-Gaetan Harlé», *Dictionnaire de biographie française*, núm. 17 (notices de Gueroult à Human), a M. Prévost; Roman d'Amat; i H. Thibout de Morember (eds.). París: Lebouzey et Ané, 764 p.
- MIRET i SANS, Joaquim (2001). *Cafè i quilombo. Els diaris de viatge de Joaquim Miret i Sans (1900-1918)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Biblioteca Filològica, 45. 256 p.
- REDACCIÓ (1922). «Édouard Harlé», *L'Anthropologie* [París], núm. 32, p. 587-588.
- (1935). «Musées. Expositions. Installation des Collections Harlé et Dalau au Musée d'Histoire Naturelle de Bordeaux», *Bulletin de la Société Préhistorique Française* [París], núm. 32, p. 308.
- RICHARD, Nathalie (ed.) (1992). *L'invention de la préhistoire. Une anthologie*. París: Presses Pocket. 352 p.
- SANTONJA, Manuel; i Alfredo PÉREZ GONZÁLEZ (eds.) (2005). *Los yacimientos paleolíticos de Ambrona y Torralba (Soria). Un siglo de investigaciones arqueológicas*. Col. Zona Arqueológica, núm. 5. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional. 444 p.
- SANZ de SAUTUOLA, Marcelino (1880). *Breves apuntes sobre algunos objetos prehistóricos de la provincia de Santander*. Santander: Imp. y lit. de Telesforo Martinez. 28 p.
- SOLER i MASFERRER, Narcís (1988a). «Bibliografia de Pere Alsius i Torrent (Banyoles, 1839-1915)», *Homenatge a Pere Alsius i Torrent. Centenari del Descobriment de la Mandíbula de Banyoles, 1887-1987. Quaderns 1986-1987*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals, p. 91-97.
- (1988b). «Pere Alsius i Torrent, prehistoriador», *Homenatge a Pere Alsius i Torrent. Centenari del Descobriment de la Mandíbula de Banyoles, 1887-1987. Quaderns 1986-1987*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals, p. 31-46.
- (2007). «Le début des études sur le Paléolithique en Catalogne espagnole (1866-1900)», *Un siècle de construction du discours scientifique en Préhistoire, 1, Congrès Préhistorique de France, 26* [Avignon-Bonnieux, 21-25 septembre 2004, Centenaire de la Société Préhistorique Française 1904-2004]. París: Société Préhistorique Française, p. 399-405.